

A KERESZTÉNY VALLÁSI TERMINOLÓGIA MEGJELENÉSE ÉS VÁLTOZATAI A KUN MIATYÁNK- FORDÍTÁSOKBAN

Mint ismeretes az Arany Horda államának fennhatósága alá tartozó oroszok, görögök és örmények a keleti keresztény egyházhoz tartoztak. A vallási türelmesség jegyében a tatár kánok teljes vallásszabadságot biztosítottak az orosz egyház számára, sőt még azt is engedélyezték, hogy magában az Arany Horda fővárosában, Szarájban orosz püspökséget alapítsanak. Az orosz templomokban a 13. század második felétől a 15. század végéig imádkozniuk kellett a tatár uralkodókért is. E szabadságjogok és a papság adómentessége fejében az orosz egyház lemondott a tatárok keresztény hitre való térítéséről.¹

Előadásunk témájához közelebb jutunk egy arasznyival, ha áttekintjük a nyugati (katolikus) kereszténység missziós tevékenységének a kezdeteit az adott térségben, vagyis a Fekete-tenger északi partvidékén és a Krímben. Annak ellenére, hogy a bizánci egyház már a mongol kor előtt térítő tevékenységet folytatott a szóban forgó területen, a 11. század közepétől önálló nyugati keresztény egyház a 13. századig nem látott el missziós feladatokat. Vásáry István az Arany Hordáról írt monográfiájában hangsúlyozza, hogy a tatárok megtérítése az adott korszakban egy nagy politikai koncepció része volt, s pontosan ilyen politikai háttérű missziós céllal indultak útnak a Domonkos- és Ferences-rendi követek, utánuk a hittérítők, illetve a hitterjesztők az 1230-as években.²

Azt látjuk, hogy 1260-ban már ferences őrhely volt Szarájban, a Horda fővárosában. Egy Tádé nevű dominikánus pedig püspöki méltóságot töltött be Kaffában. Miután a kaffai püspökség 1318-ban önállósult és Várnától a Krím-félszigeten át egészen Szarájig terjedt a jogköre, kijelenthetjük, hogy a katolikus missziók központja a Krímben volt. A ferencesek a Krím-félszigetről kiindulva fokozatosan kiterjesztették hittérítő tevékenységüket a Kun Pusztára és Észak-Kaukázusra is. Az általuk vezetett missziók főleg az Arany Horda török nyelvű lakossága, a tatárjárás előtti kunok között tevékenykedtek.³ A kunok akkoriban már – politikai

---

1 Vásáry 1986. 279-280.

2 Vásáry 1986. 281-282.; Kovács 2014. 243; Implom 2014. Alapvetően eredeti latin nyelvű (levéltári) forrásokból, illetve ma már nagyjából elavult történeti források alapján foglalta össze a magyarországi domonkos kun misszió történetét Implom Lajos (1903-1969).

3 A Kun Pusztán folyó keresztény hittérítő tevékenység történetét legutóbb Kovács Szilvia foglalta össze korszerű tudományos színvonalon. A kunok korai történetéről írt monográfiájában *A kunok és a keresztény térítés* címmel külön fejezetet szentelt a témának (Kovács 2014. 243-255.).

hovatartozásuk alapján – kezdték nyelvükre (s nyilván magukra is) a „tatár” etnikai nevet alkalmazni.⁴

Az eredményes hittérítői munkához mindenekelőtt nyelvtudásra, eleinte tolmácsokra, később pedig a helyi nyelvet beszélő jól felkészült szerzetesekre és természetesen írásos anyagra, szótárra, lefordított liturgikus szövegekre volt szükség. Éppen ezen igények kielégítése céljából állították össze a *Codex Cumanicus* (Kun Kódex) nyelvi anyagait. A Kun Kódex akkoriban fontos kézikönyv volt, ma pedig a korabeli kun nyelv páratlan emléke.

A *Codex Cumanicus*t teljes egészében először Kuun Géza tette közzé Budapesten, 1880-ban, jóllehet létezése már a 17. század közepe óta ismert volt.⁵ A *Codex Cumanicus* két fő részből áll. Az elő részt, mivel benne a latinnál is több olasz nyelvű értelmezés található, olasz résznek, Ligeti Lajos után pedig *Tolmácsok Könyvének* nevezhetjük. Ennek a résznek a keletkezését egyes turkológusok helyileg nagy valószínűséggel egyenesen a genovai uralom alatti Caffába, időben pedig a 13. sz. közepére teszik.⁶

A Kódex másik felének bejegyzései és magyarázatai német nyelvűek. Mivel ebben a részben főleg *keresztény vallási szövegek* találhatóak, sok kutató, köztük Ligeti Lajos is, azon a véleményen volt, hogy ezt a részt egy máig ismeretlen kolostor német nyelvű Ferences rendi misszionáriusai állították össze azzal a céllal, hogy a *kumán* (*kun*) nyelvjárást megtanulják és a kereszténységet a kumánok (kipcsak törökök) között saját anyanyelvükön terjeszthessék.⁷ Ebből a megfontolásból kiindulva szerinte az egyébként „német részként” ismert fejezetet *Book of Franciscan missionaries*⁸ (azaz *Ferences misszionáriusok Könyvének*) kellene inkább nevezni, azonban tanulmányának magyar nyelvű változatában mégis az egyszerűbb *Hittérítők Könyve*⁹ megnevezés mellett maradt. Mindenképp helytállónak tarthatjuk ezt a címet, ha a Ferences szerzetesek, vagy még inkább a Domonkos rendi szerzetesek Kun Pusztán végzett 13-14. századi hittérítő tevékenységére gondolunk.

Mindezek után egyáltalán nem különös, sőt inkább a történeti előzményekből következik, hogy a régi kun-kipcsak nyelvek közül éppen a *Codex Cumanicus* szövegeiből és szótári anyagából ismert kun-kipcsak, ill. a jóval későbbi örmény-kipcsak nyelv szókészlete tartalmaz jelentős *keresztény vallási terminológiát* is.¹⁰

Előadásunkban ennek a terminológiának csupán azokat az elemeit mutatjuk be, amelyek a latin kereszténység általánosan ismert és közkedvelt „Pater noster” vagy „Oratio dominica” (’Úri imádság’) elnevezésű ima kun fordításaiban

4 Vásáry 2005. 110. A *Codex Cumanicus* török nyelvét magában a kódexben hol „cumanicus”, hol pedig „Tartarica” néven nevezik. A török nyelvek családjába tartozó, ma már *kihalt kun* (*kumán*) nyelv a *kipcsak* (másképpen az észak-nyugati) török nyelvek csoportjába tartozik. Legközelebbi ma élő nyelvrokoni a (*krími*) *karaim*, a *krími tatár*, a *karacsáj-balkár* és a *kumuk*.

5 Kuun 1880; A Magyar Tudományos Akadémia Könyvtára 1981-ben megjelentette hasonló kiadásban. A Kun Kódexet legutóbb Vladimir Drimba (2000) román turkológus adta ki jó minőségű facsimilével, bőséges magyarázó jegyzetanyaggal és gazdag bibliográfiával együtt. A legfontosabb szakirodalmat közli: Ligeti 1981; Ligeti 1985; Drimba 2000. 11-28; 151-154.

6 Ligeti 1985. 46; Vásáry 1988. 268.

7 Ligeti 1981. 13; 47; Vásáry 1988. 268.

8 Ligeti 1981. 49.

9 Ligeti 1985. 46.

10 Ligeti 1986. 273.

fordulnak elő. A keresztény világban az Úr imádságának általában két változata van használatban. Az egyik a Lukács-evangélium 11. részének 2-4. számú sora-it képezi és feltehetően egy archaikusabb hagyományt őriz. A szóban forgó ima másik változata pedig a Máté-evangélium 6. részében a 9-13. számú versekben található.

Az ÚRI IMÁDSÁG szövege a *Codex Cumanicus*ban (13/14. sz.)

A kun nyelvű Úri imádság (*Oratio Dominica*) a *Codex Cumanicus* „német részében”, a szertartási szövegek részét képező „Nagy-pénteki szentbeszéd” és az „Ave Maria” között helyezkedik el. Az ima szövegét Vladimir Drimba 1973-ban megjelent kun mondattani munkája alapján, az ottani nyelvészeti átírás szerint mutatjuk be.¹¹ A magyar fordítást elsősorban az eredeti kun szöveghez próbáltuk igazítani.

*Atamiz kim köktä-sen
alyiřli bolsun seniņ atin
Kelsin seniņ ǰanliǰin
bolsun seniņ tilemegin
neĉik kim köktä alley yerdä
Kündegi ötmäkimizni
bizgä bugün bergil
Dayi yazuqlarimizni bizgä bořatqil
neĉik biz bořatirbiz
bizgä yaman etĉenlergä
Dayi yekniņ řinamaqina bizni küwürmägil
basa barĉa yamandan bizni qutĉaryil*

*Atyánk, ki a mennyben vagy
szent legyen a te neved
jöjjön el a te országod
legyen meg a te kívánságod
amint a mennyben, úgy a földön
napi kenyereinket
add (meg) nekünk ma
és bűneinket bocsásd meg nekünk
amint mi megbocsátunk (azoknak)
akik nekünk rosszat (gonoszságot) tettek
és a sátán kísértésétől óvj meg minket
ezért minden rossztól (gonosztól) szabadíts
meg minket*

Az Úr imája a magyarországi kunok nyelvén (16. sz.)

A 17. század végére teljesen kihalt *magyarországi kun nyelven* a Miatyánkon kívül *összefüggő szöveges emléke* nem maradt az utókorra. Ebből következik, hogy a mindössze néhány soros, közel 50 szóból álló, írásban megőrződött kun nyelvű keresztény imádság tudományos értéke rendkívül jelentős. A kun Miatyánknak írott formában fennmaradt számtalan változata, pontosabban másolata.¹² A 16. sz. közepe táján az Alföld csaknem teljes kun származású lakossága áttért a

¹¹ Drimba 1973. 259-260.

¹² Mándoky Kongur István *A kun nyelv magyarországi emlékei* c. örökbecsű munkájában (Mándoky 1993. 44.) említi, hogy a Miatyánknak közel 80 változatát (valójában másolatát) ismeri, s közülük 63-at fel is használt az említett tanulmányban.

protestáns irányzatra. Feltevéseink szerint az Úr imájának kun nyelvre való fordítása az idő tájt készülhetett.¹³

A mai napig Mándoky Kongur István (1944-1992) nevéhez fűződik a magyarországi kun Miatyánk legmegbízhatóbb rekonstrukciója.¹⁴ A szakirodalom tanúsága szerint Mándoky Kongur István elődei (Vámbéry Ármin, Mészáros Gyula) abból indultak ki, hogy a kun Miatyánk *tatár fordítás*, ezért azt váltig „tatárra fordítva” próbálták rekonstruálni. Mándoky István belátta, hogy a kérdéses imaszöveg valóban fordítás, csak hogy azt már eredetileg sem tatárra, hanem a *magyarországi kunok nyelvére fordították* valamikor a *reformáció idején*.

A kun Miatyánk helyreállított szövege és magyar fordítása¹⁵

*bizij atamiz kim-sij kökte
sen(t)lensin sen(in) adiñ (atiñ)
[...]
düššün sen(in) köñ(ü)lüñ
nečik kim (~nečigim) jerde alay kökte
bizij ekmegimizni
ber bizge büt-bütün künde
ilt bizij minimizni
nečik kim biz de iyermiz
bizge ötrü kelgenge
iltme bizni ol jamanga
qutqar bizni ol jamannan
sen barsiñ bu küčli
bu čin iygi teñri*

*mi atyánk, ki vagy a mennyben (égben),
szenteltessék meg a te neved,
[...]
szálljon le [közénk] a te akaratod,
mint a földön, úgy az égben (mennyben)
is;*
a mi kenyerünket
add meg nekünk minden nap;
vidd el a mi bűnünket,
amiképpen mi is megbocsátunk
az ellenünk jövőnek;**
nevigyél minket a rosszba,***
szabadíts meg minket a rossztól (gonosz-
tól);
te vagy ez az erős,
igazságos jó isten*

Megjegyzések: *Ennek a szakasznak a forrása kivételesen: Mándoky 1993. 57; Mándoky 2012. 130; ** ~ az ellenünk fordulónak; *** ~ a gonoszba, – is lehet a fordítása ugyanúgy, mint a következő szakaszban.

Egy keresztény ima – két kun fordításban

Kuun Géza az általa 1880-ban kiadott *Codex Cumanicus* bevezetőjében a magyarországi, pontosabban a kunszentmiklósi kun Miatyánk sorainak elemzése után, összehasonlítás céljából idézte a *Codex*ből az ottani kunra fordított „Pater noster” egybefüggő szövegét is.¹⁶ Az alábbi terminológiai elemzés során azt

13 Jerney 1851. 483; Vámbéry 1872. 219; Mészáros 1914. 18; Mándoky 1993. 40; 66.

14 Mándoky 1973. 117-125; Mándoky 1993. 34-69; Mándoky 2012. 113-138.

15 Mándoky 1993. 68; Mándoky 2012. 138.

16 Kuun 1880. XLIX-L.

vizsgáljuk meg a két kun nyelvű imafordításban, hogy a feltehetően azonos, vagy közel azonos eredeti bibliai tartalmat, vagyis a *görög és latin nyelvű evangéliumokban* fellelhető imaszövegeket milyen sajátos szókészlet (lexika) segítségével ültették át a hajdani kun nyelvre, illetve annak későbbi rokon nyelveire. Arra voltunk kíváncsiak, hogy a különböző (kipcsak-)török rokonnyelvi fordításokból milyen eredetű és összetételű vallási terminológia elemei mutathatók ki.

1. szakasz

CC ¹⁷	<i>Atamiz kim köktä-sen</i>	Atyánk, ki a mennyben vagy
KM ¹⁸	<i>bizinj atamiz kim-sinj kökte</i>	mi atyánk, ki vagy a mennyben (égben),

A magyarországi fordítás szabálytalan, a magyar nyelvi szerkezetet követi, ami arra utalhat, hogy a fordító jól tudott magyarul és/vagy magyarból fordított.¹⁹ A későbbi török (kipcsak-török) fordításokban egységesen az *ata* 'atya, apa' szó szerepel, míg a „menny(ek)” jelentésben a *kök* ~ *kük* 'ég' (krm., kar., kum., kbalk., nog., tat.) és az *aspan* 'ég' (< p.) (kzk., kkalp.) szót találjuk.

2. szakasz

CC	<i>alyišli bolsun senij atij</i>	szent (dicsért, áldott) legyen a te neved
KM	<i>sen(t)lensij sen adij</i>	szenteltessék meg a te neved,
Husz. 1446	<i>szenteltessék te neved.</i>	

Különbség figyelhető meg a görög *hagiasthētō* és a latin *sanctificetur* 'szenteltessék meg' későbbi török megfelelőiben: *muqaddes (b)olsun* (krm., nog.), ~ *mubarāk bosun* (kum.) ~ *mōqaddes bulsın* (tat.) ~ *muḫaddes bolabersin* (kcalp.), *alyušludur senünj adun* (krm. 15. sz.), *danji bolup tursun* (kzk.) stb. A CC-beli fordítás még az eredeti török *alqış*, *alyış* 'dicséret, áldás, felmagasztalás; hálaadó ima' főnévből képzett melléknévi alakot használja 'szent, áldott' értelemben.²⁰ A későbbi fordítások már egyöntetűen idegen, döntően arab eredetű szavakat használnak (pl. *muqaddes*, *mubarāk*, *aziz*), kivéve a 15. sz. krími tatár fordítást. Feltűnően különbözik a magyarországi változat, amely szerkezetileg leginkább a 15. sz.-i Huszita-változatra hasonlít. Nyilvánvaló, hogy a magyarországi kunban sem volt meg a 'szent' szó, vagy a fordító nem ismerte azt, ezért a magyarból kölcsönözte. Mándoky szerint biztosan „hungarizmus”, s a magyarországi fordítás bizonyítéka.

3. szakasz

CC	<i>Kelsin senij ḫanliḫin</i>	jöjjön el a te országod
KM	[...]	

¹⁷ A „CC” rövidítés itt a *Codex Cumanicus*-ból Drimba (1973. 259-260.) átirásában idézett sorokra utal.

¹⁸ A „KM” a magyarországi kun miatyánk Mándoky Kongur István által helyreállított változata utal. (vö. Mándoky 1993. 34-69; Mándoky 2012. 138.)

¹⁹ Mándoky 1993. 46.

²⁰ Grönbech 1942. 35; Biacsi-Ivanics szerk. 2014. 235.

A második kérés az eredeti *basileia* és a *regnum* ‘uralom, birodalom’ szavak különböző szavakkal való fordításában tér el. Pl. CC *χανλιχ* ~ krm. 15. sz. *chanlux*, krm. *meleküt* (<ar.), kkalp., kzk., tat. *patšaliq* (<p.), kar. *biylik* stb.

4. szakasz

CC	<i>bolsun seniŋ tilemegiŋ</i>	legyen meg a te kívánságod
KM	<i>düšsün sen(iŋ) köŋ(ü)lüŋ</i>	szálljon le [közénk] a te akaratod,

A török fordítások egy részében eredeti török szó (pl. *tilemek* ‘kívánság’, *erk~irk* ‘hatalom; szabad akarat, függetlenség’, *buyruq* ‘parancs’), másik részében arab eredetű jövevényszó (pl. *irāde(t)* (<ar.) ‘akarat, kívánság, parancs’, *murad* (<ar.) ‘akarat’, *iχtiyar* (<ar.) ‘szabad akarral való cselekvés’) szerepel.

A kun *sen köŋlüŋ* ‘te akaratod’ kifejezés szerkezete (amint a 2. soré is) magyar nyelvi hatást mutat. A magyarországi fordítás teljesen eltér az egyéb török fordításoktól, amelyekben nem szerepel pl. a *köŋül* ‘kívánság’ szó, amelyre Mándoky kazak és régi ujjur példákat hoz fel.²¹ A *düš-* ‘leszáll, leereszkedik, leesik’ ige helyett pedig a *bol-* ~ *ol-* létige 3. személyű felszólító módú alakja szerepel általában. A *düšsün* ‘szálljon alá’²² azonos szemléletről árulkodó párhuzam a török (kun) és magyar használatban!

5. szakasz

CC	<i>nečik kim köktä alley yerdä</i>	amint a mennyben, úgy a földön
KM	<i>nečik kim jerde alay kökte</i>	mint a földön, úgy az égben (mennyben) is; ²³

A magyarországi kun szövegben fordítói hiba (figyelmetlenség, félreértés?) következménye lehet az „ég” és a „föld” jelentésű szavak felcserélése.²⁴ Luther (1545) német fordításában ez a sorrend „auf Erden wie im Himel”. Török fordításaink közül csupán a régi krími tatárban (krm. 15. sz. *aley jerde u köχtä* ‘ahogy a földön és az égben’) és a kazáni tatárban (*jirdä dä küktägičä* ‘a földön is mint az égben’) fordul elő olyan szerkezet, amely lehetővé tenné a „föld” – „ég” helytelen értelmezését.

6. szakasz

CC	<i>Kündegi ötmäkimizni</i>	napi kenyerünket
KM	<i>biziŋ ekmegimizni</i>	a mi kenyerünket

²¹ Mándoky 1993. 53.

²² Vö. KTS 2003. 288. (közép-kipcsak) *tüš-* [- *tüš-*] ‘meydana gelmek’ (keletkezik, megvalósul, megjelenik)

²³ Mándoky 1993. 57; Mándoky 2012. 130.

²⁴ Különös, hogy miután Mándoky felismerte a korabeli fordító által elrontott (félreértett) kun szövegrészt (*nečik kim jerde alay kökte*), amelynek pontos jelentése „mint a földön, úgy az égben (mennyben) is” (Mándoky 1993. 55, 57.), a Miatyánkkal foglalkozó fejezet végén, az ominózus sor fordításaként a fentivel ellentétes értelmű következő sort közölte: „ugyanúgy a földön, ahogy az égben” (Mándoky 1993. 68; Mándoky 2012. 138.). Sajnálatos, hogy ez a melléfogás elkerülte a figyelmét a Mándoky-életmű eddigi kiadóinak is.

Ebben a szakaszban a két imatípus között tartalmi különbség van: Máté lelki, anyag fölötti kenyérről (*panem ... supersubstantialem*), Lukács pedig (minden)napi kenyérről (*panem ... cotidianum*) beszél. A kulcsszó hiánya miatt nem dönthető el, hogy a magyarországi változat itt melyik típust követi. A krími tatár fordításokban az *ekmek*, *etmek*, *ötme*, a kumukban az *etmek* szó szerepel 'kenyér' jelentésben, míg a karakalpak a perzsa eredetű *nan* (<p.) szót használja. A krími tatár fordítás megőrzött egy terminus-gyanús kifejezést a (*bizniŋ*) *riŋq ekmegimizni* 'a mi mindennapi kenyérünket' jelentésű fordulatban. Ugyanis a közép-kipcsak arab eredetű *riŋk* jelentése: „Allah által adományozott élelem, mindennapi kenyér”.²⁵

7. szakasz

CC	<i>bizgä bugün bergil</i>	nekünk add (meg) ma
KM	<i>ber bizge büt-bütün künde</i>	add meg nekünk minden nap;

Ebben a szakaszban a Máté-féle változatra a *hodie* 'ma', a Lukács-típusúra pedig a *cotidie* 'minden nap, naponta' jelentésnek megfelelő fordítások a jellemzőek. A kun rekonstruált *büt-bütün күn* 'minden nap, naponta' kifejezés megfelelőjét Mándoky a karakalpak és kazak nyelvben találta meg.²⁶

8. szakasz

CC	<i>Dayi yazuqlarimizni bizgä boŋatqil</i>	és bűneinket bocsásd meg nekünk
KM	<i>ilt biziŋ minimizni</i>	vidd el a mi bűnünket,

A Lukács-evangélium szerint a *bűn*(ök) (*peccata*, *Sünden*) bocsánatát, a Máté-evangélium szerint pedig a *tartozások* (*opheilīma*, *Schuld*) elengedését kérik az imádkozók. A két kun fordításban a *yazuq*, ill. *min*, a krími tatárban a *yazuχ* (krm. 15. sz.), a karaimban a *yaziχ* (kar.), a karakalpakban pedig az arab eredetű *gūna(h)* (<ar.) szó fordul elő 'bűn, véték' jelentésben.

Az ebben a szakaszban megfigyelhető szóhasználati sajátosságokkal kapcsolatban Ligeti Lajos fontos szemantikai megállapításokat tett. Először arra hívta fel a figyelmet, hogy a magyar és a török egyaránt különbséget tesz *bűn* (<ötör. *bün*, *mün*) és *vétek* között. Azok a török nyelvek, amelyekből hiányzik a *bűn* jelentésű *bün*, *mün* stb. szó, helyette a *vétek* értelmű *yazuq* (< *yaz*- 'elvé, elhibáz') igéből képzett főnév valamelyik változatát használják.²⁷ A *min* 'bűn' szó pedig történetesen a már említett ó- és középtörök *mün* tatár alakváltozata.²⁸

Ligeti második észrevétele a *Kun Kódex* imájának *yazuqlarimizni bizgä boŋatqil* 'bocsásd meg nekünk a mi vétkeinket' jelentésű kitételével függ össze. Véleménye szerint, csak a kun nyelv keresztény terminológiájában fordul elő a *boŋat* (a magyarban *ótörök bocsát* 'elenged, szabadon enged') jelentésű ige hasonló

25 Vö. közép-kipcsak *riŋk* (<ar.) 'Allahın bahŋettiŋi nimet, riŋzik' (KTS 2003. 218.); krm. *riŋq* 'sneđa; piŋŋa, jeda' (Useinov 1994. 235.)

26 Mándoky 1993. 55; Mándoky 2012. 131-132.

27 Ligeti 1986. 273; Vö. magyar *bűn* (*bűn < ny. *ötör*. * *bűn*) (Róna-Tas – Berta 2011. 193.)

28 Vö. kazáni tatár *min* 'shortage, deficiency, defect, roughness', krími tatár *min* 'iz"jan, nedostatok; zapinka' (Róna-Tas – Berta 2011. 193.)

értelemben.²⁹ Az egyik karacsáj imaszövegben az *amma bošat šerirden* ‘de szabadíts meg a rossztól (bajtól)’³⁰ kérés felszólító módú igealakja (*bošat-* ‘elenged, meg-/kiszabadít’) helyén általában a *qutqar-* ‘megment, megvéd’ jelentésű ige áll.

A ‘megbocsát’ jelentésű igék a két kun fordításban eltérőek (*bošat-*, *ilt-*) és a későbbi fordítások hasonló jelentéstartalom kifejezésére használt igéivel sem egyeznek meg (pl. krm., nog. *bayišla-* kbalk. *keč-*, kum. *geč-*, czk., kkalp. *kešir-* stb.).

A magyarországi kun változat *ilt-* igéje meglehetősen ritka ebben a funkcióban. Kivételként említhető a törökországi török nyelv, amelyben még találkozunk *ilet* (*götür*) *bizim suçlarımızı*, ‘azaz vidd el a mi bűneinket’-féle kívánsággal. A közép-kipscak nyelvek *ilt-* ~ *elt* ‘iletmek, götürmek, ulaştırmak, nakletmek, taşımak’ (elvisz, eltávolít) és *bošat-* ‘bošaltmak, serbest bırakmak, tahliye etmek’ (kienged, szabadon enged, kiszabadít)³¹ igéi pedig a későbbi török imafordításokban sehol sem fordulnak elő.

9. szakasz

CC	<i>nečik biz bošatırbiz</i>	amint mi (is) megbocsátunk (azoknak)
KM	<i>nečik kim biz de iyermez</i>	amiképpen mi is megbocsátunk

A *bošat-* terminussal kapcsolatban lásd a fenti megjegyzést. A Mándoky által helyreállított *iyermiz* igealak az *iy-* ‘megbocsát’ ige ragozott alakja. Az *iy-* ige ma is használatos ‘(el)enged, szabadon enged’ jelentésben a karaim, a dobrudzsai nogaj és a kazak nyelvben.³²

10. szakasz

CC	<i>bizgä yaman etxenlergä</i>	akik nekünk rosszat (gonoszságot) tettek
KM	<i>bizge ötrü kelgenge</i>	az ellenünk jövőnek ³³

E sorok szóhasználatában is jelentős a különbség a két kun fordítás között. A CC-beli változat *yaman et-* ‘rosszat tesz valakivel, vét valaki ellen’³⁴ és a magyarországi fordítás *ötürü kel-* ‘valaki ellen, valakivel szembe jönni’³⁵ jelentésű összetett igéje nem szerepel egyik későbbi török fordításban sem.

11. szakasz

CC	<i>Dayi yekniñ sinamaqına bizni küwürmägil</i>	és a sátán kísértésétől óvj meg minket
KM	<i>iltme bizni ol jamanğa</i>	ne vigyél minket a rosszba

²⁹ Ligeti 1986. 274.

³⁰ Adelung 1817/IV. 172.

³¹ KTS 2003. 35; 72; 110.

³² Mándoky 1993. 62; Mándoky 2012. 134.

³³ ~ ellenünk fordulónak FORRÁS?

³⁴ Vö. CC *jaman et-* ‘Böses tun, schlecht handeln’ (Grönbech 1942.)

³⁵ Vö. CC *utru kel-* ‘entgegenkommen’ (Grönbech 1942.)

A CC-beli fordítás megfelel a görög-latin eredetinek, mivel a gonosz (*yek* ‘ördög’) kísértéséről van szó benne, ami tartalmilag azonos szakasz a két evangéliumban. A magyarországi változat annyiban tér el ettől, hogy a közép-perzsa (< szogd, szanszkrit) eredetű *yek* helyett a törökben elterjedt *yaman* szó kipcsak nyelvjárási *jaman* ‘rossz, gonosz’ alakját használja. Az előtte álló *ol* mutatónévmás Mándoky szerint az első tulajdonképpeni hungarizmus, mivel az a magyar *a ~ az* határozott névelő megfelelője.³⁶ Az *ol* mutatónévmás határozott névelői használatára azonban már a CC-ben is több példa van.³⁷ A görög szövegben is határozott névelő áll a kísértés jelentésű szó előtt!

12. szakasz

CC	<i>basa barča yamandan bizni qutχaryil</i>	ezért minden rossztól (gonosztól) szabadíts meg minket
KM	<i>qutqar bizni ol jamannan</i>	szabadíts meg minket a rossztól (gonosztól);

A két kun fordítás főbb elemeiben egyezik. A CC-ben szereplő *jaman* (rossz, gonosz, romlott) szónak a jelzője *barča* ‘minden, összes’, a magyarországi változat *jaman* (rossz, gonosz) főneve előtt csupán az *ol* ‘az’ személyes- ill. mutatónévmás áll határozott névelői funkcióban.

13. szakasz

CC	[...]	
KM	<i>sen barsiη bu küčli</i>	te vagy ez az erős

14. szakasz

CC	[...]	
KM	<i>bu čin iygi teηri</i>	igazságos jó isten

Az ima utolsó két szakasza, az ún. doxológia csak Máté evangéliumában szerepel, s mivel a reformátusok az így kibővített imádságot mondják, a magyarországi fordítás csakis egy református imaváltozat alapján, a reformáció után készülhetett.³⁸ A CC-beli imaszöveg pedig, mivel a reformáció előtt keletkezett, természetesen nem tartalmazza a 13. és 14. szakaszt. A utolsó szakaszok magyarországi fordítása meglehetősen szabad fordítás, az eredeti tartalmat nem adja vissza. A rendkívül romlott szövegrész rekonstrukciója bizonytalan. Egyetlen biztos pontja a *tengere ~ tengeri*³⁹ ~ *tengiri* ~ *tengria* alakokból rekonstruált *teηri* ‘isten’ jelentésű szó.⁴⁰ Ebben a két szakaszban a *teηri* ‘isten’ szóra több tulajdonságjelző

36 Mándoky 1993.64; Mándoky 2012. 135.

37 Vö. Grönbech 1942. 176: ...wird ol manchmal als bestimmter Artikel gebraucht....

38 Jerney 1851. 483; Vámbéry 1872. 219; Mándoky 1993. 40; 66; Mándoky 2012. 138.

39 CC *teηeri ~ tengeri* ‘Gott’ (Grönbech 1942. 241.)

40 CC *teηri ~ tengri* ‘Gott’ (Grönbech 1942. 241.); Mándoky 1993. 67; Mándoky 2012. 137.

is vonatkoztatható: *küčli teŋri* 'erős isten'⁴¹, *iygi teŋri* 'jó(ságos) isten', *čin teŋri* 'igaz, igazságos isten',⁴² *čin iygi teŋri teŋri* (?) 'az igaz, jó isten'.

A fentebb látott összehasonlító módszerrel végzett elemzés eredményeként feltételezhető, hogy a két kun Miatyánk fordítása egy Máté evangéliumából átvett eredeti latin(?) szöveg alapján készült. Jóllehet, a 16. sz. közepe tájára a Máté- és a Lukács-evangéliumban levő, a fordítás eredetijeként figyelembe vehető kétféle imaszöveg összeolvadt.

A szókészlet összetételéből és változásából arra a következtetésre jutotunk, hogy a közel azonos számú lexikai egységet tartalmazó két kun imaszöveg archaikus, eredeti török szókészletnek állít emléket. Míg a *Kun Kódex* egyéb vallásos tartalmú szövegeiben bőven akadnak arab-perzsa jövevényszavak (terminusok), az Úri imádság szövegében csupán a „démon, sátán, ördög” jelentésű közép-perzsa *yek* fordul elő. A későbbi török imafordításokról mindez már nem mondható el, mivel azokban már egyre nagyobb a fent nevezett idegen nyelvi elemek aránya.

A tágabb értelemben vett vallási terminológia részeként tekinthetünk a következő lexikai elemekre: *ata* 'Atya', *bošat-* 'megbocsát, megszabadít, elenged stb.', *yaman* ~ *jaman* 'rossz, gonosz', *yer* ~ *jer* 'föld, (e)világ', *ilt-* 'elvisz', *kök* 'ég, menny(ek)', *könjül* 'lélek, szív', *min* 'bűn', *qutqar-* ~ *qutχar-* 'megment, megszabadít',⁴³ *sinamaq* 'próbatétel'. Ezek a szavak csak meghatározott kontextusban fejeznek ki hitvilággal, vallással összefüggő jelentéstartalmat. A szűkebb értelemben vett vallási terminusok közé soroltuk az alábbiakat: *alyišli* 'szent, imádott, áldott', *yazuq* 'vétek, bűn', *yek* 'ördög, sátán' *teŋri* 'isten'. A felsorolt lexikai elemek legtöbbször nem önmagukban, hanem egymással (*ata teŋri* 'Atyaisten'⁴⁴, *yazuqlarimizni ... bošat-* 'véteinket / bűneinket megbocsátja'⁴⁵) vagy az adott nyelv más elemeivel szókapcsolatot alkotva funkcionálnak terminusként.

41 Vö. ujjur *küčliüg täŋri* 'az erős isten' (Biacsi-Ivanics szerk. 2014. 244.)

42 CC *čyn tengri* 'der wahre Gott' (Grönbech 1942. 78.)

43 Tanulságos, ahogyan ebből az igéből egy valódi terminust képeztek: CC (tatár! nyelven): *qutqardačy* 'a Megváltó (Jézus Krisztus)' (Grönbech 1942. 205.)

44 Grönbech 1942. 44; Biacsi-Ivanics (szerk.) 2014. 244.

45 Ld. még Biacsi-Ivanics (szerk.) 2014. 246-247.

Irodalom

ADELUNG Johann Christoph

1806 *Mithridates oder allgemeine Sprachenkunde mit dem Vater Unser als Sprachprobe in bey nahe fünfhundert Sprachen und Mundarten*. I-III. Berlin, in den Vossischen Buchhandlung.

BIACSI Mónika – IVANICS Mária szerk.

2014 *A török népek vallásai. Filológiai tanulmányok a török vallásos szövegek köréből*. Altajisztikai Tankönyvtár 4. SZTE Altajisztikai Tanszék, Szeged.

DRIMBA

1973 *Syntaxe Comane*. București – Leiden, Editura Academiei – E. J. Brill.

2000 *Codex Cumanicus. Édition diplomatique avec fac-similés*. București, Editura Enciclopedică.

GRÖNBECH Kaare

1942 *Komanisches Wörterbuch. Türkischer Wortindex zu Codex Cumanicus*. Kopenhagen, Einar Munksgaard.

GYÁRFÁS István

1882 *A jászkunok nyelve és nemzetisége. Értekezések a Történettudomány Köréből X, 5*. Budapest, 3- 84.

IMPLÓM Lajos

2014 *Domonkosok és a kun misszió. Tanítvány. A magyar domonkosok lapja. 4.* 9-15.

JERNEY János

1851 *Keleti utazása a' magyarok őshelyeinek kinyomozása végett*. I-II. Pest.

KOVÁCS Szilvia

2014 *A kunok története a mongol hódításig*. Balassi Kiadó, Budapest. (Magyar Őstörténeti Könyvtár 29.)

KTS

2003 Toparlı, R. – Vural, H. – Karaatlı, R., *Kıpçak Türkçesi Sözlüğü*. Ankara. Türk Dil Kurumu. [Kipcsak-török szótár]

KUUN Géza

1880 *Codex Cumanicus Bibliothecae ad Templum Divi Marci Venetiarum. Primum ex integro edidit prolegomenis notis et compluribus glossariis instruxit Comes Géza Kuun*, Budapestini. Editio Scient. Academiae Hung.

KUUN Géza

1981 *Codex Cumanicus*. Edited by G. Kuun. With the Prolegomena to the Codex Cumanicus by Louis Ligeti Budapest. Budapest Oriental Reprints, Series B 1. Kőrösi Csoma Society – Library of the Hung. Acad. of Sc.

LIGETI Lajos

1981 *Prolegomena to the Codex Cumanicus, Acta Orient. Hung. XXXV,* 1-54.

LIGETI Lajos

1985 *A Codex Cumanicus mai kérdései*. Keleti Értekezések 1. Kőrösi Csoma Társaság, Budapest.

LIGETI Lajos

1986 *A magyar nyelv török kapcsolatai a honfoglalás előtt és az Árpád-korban*. Budapest, Akadémiai Kiadó.

MÁNDOKY István

1973 *A kun Miatyánk*. Szolnok Megyei Múzeumi Évkönyv. Szolnok, 117-123.

MÁNDOKY Kongur István

1993 *A kun nyelv magyarországi emlékei*. Keleti örökségünk 1. Karcag.

MÁNDOKY Kongur István

2012 *Kunok és Magyarok*. Közzéteszi Molnár Ádám. Török-Magyar könyvtár 1. Molnár Kiadó, Budapest.

MÉSZÁROS Gyula

1914 *Magyarországi kún nyelvemlékek*. Budapest.

RÓNA-TAS András – BERTA Árpád

2011 *West Old Turkic. Turkic Loanwords in Hungarian*. I–II. Wiesbaden: Harrassowitz Verlag.

USEINOV S. M.

1994 *Krymskotatarsko-russkij slovar'*. Ternopol', SMNVP «Dialog».

VÁMBÉRY Ármin

1872 *Az állítólagos kun miatyánkról*. *Nyelvtudományi Közlemények IX*, Budapest, p. 215-219.

VÁSÁRY István

1986 *Az Arany Horda*. Kossuth Könyvkiadó, Budapest.

VÁSÁRY István

1988 *Orthodox Christian Qumans and Tatars of the Crimea in the 13th–14th centuries*. *Central Asiatic Journal*, Vol. 32, 3-4, p. 260-271.

VÁSÁRY István

2005 *Oriental languages of the Codex Cumanicus: Persian and Cuman as linguae francae in the Black Sea region (13th-14th centuries)*. *Il Codice Cumanico e il suo mondo*. Edited by Felicitas Schmieider and Peter Schreiner. Rome, 105-124.

Web-irodalom

Husz.

Huszita Biblia, benne a legrégebb magyar Miatyánk-fordítással. <http://biblia.hu/bevez/magyar.htm> /08.02.2012/.

Karaim.

<http://www.christusrex.org/www1/pater/JPN-karaim.html> /212.04.16/).

Karacsáj-balkár.

New Testament and Psalms in Karachay-Balkar Language. Institute for Bible Translation. Stockholm 1994. <http://www.christusrex.org/www1/pater/karachay.html> /212.04.16/.

Karakalpak.

<http://www.christusrex.org/www1/pater/JPN-karakalpak.html> /212.04.16/.

Kumuk.

The Gospel of Luke in Kumyk. 2001. <http://www.christusrex.org/www1/pater/JPN-kumyk.html> /212.04.16/.

Krími tatár.

Das Gebet des Herrn in den Sprachen Russlands. St. Petersburg, 1870. Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademieder Wissenschaften. <http://www.christusrex.org/www1/pater/JPN-tatar-crim.html> /212.04.16/.

Krími tatár 15 sz.

Vö. Gyárfás 1882. 72-73,⁴⁶ és Adelung 1806/I. 477.

Kazak.

Svjatoe evangelie na kazahskom jazyke. Kazan, 1901. (The Four Gospels in the Kazakh Language) <http://www.christusrex.org/www1/pater/kazakh.html> /212.04.16/.

Tatár.

Das Gebet des Herrn in den Sprachen Russlands. St. Petersburg, 1870. Buchdruckerei der Kaiserlichen Akademie der Wissenschaften. (<http://www.christusrex.org/www1/pater/JPN-tatar.html> /212.04.16/)

---

⁴⁶ Gyárfásnál az 1. sz. lábjegyzet „Mitridates 646. l.” hivatkozása téves, a megadott helyen csak Johann Schildberger biográfiai és bibliográfiai adatait találjuk (ld. Adelung 1806/I. 646.).

Rövidítések

ar.	arab.
CC	Codex Cumanicus, Kun Kódex, a benne fönmaradt 13-14. századi kun- kipcsak nyelv.
kar.	karaim.
kbalk.	karacsáj-balkár.
KM	Kun Miatyánk.
kkalp.	karakalpak.
krm.	krími tatár.
kum.	kumuk, kumük.
kzk.	kazak.
nog.	nogáj.
p.	perzsa.
tat.	kazáni tatár.